

תרחיש – התנאים שיובילו את הישראלים למאוס בסכסוך הישראלי-ערבי

יגיל לוי

היש בכוחה של החברה בישראל להצמיח כוחות-נגד שיאתגרו את החשיבה הצבאית המושלת בכיפה בעשרות השנים האחרונות? נייר זה מתמודד עם שאלה מהותית זו, שבה טמון המפתח ליישוב הסכסוך הישראלי-ערבי בכלל, והישראלי-פלסטיני בפרט – בדרכי שלום.

רקע

האתגר להעניק לגיטימציה לשימוש בכוח צבאי לא פסח על ישראל. בעקבות מלחמת יום הכיפורים (1973), ועוד יותר לאחר מלחמת לבנון הראשונה (1982), החלו חלקים בחברה בישראל, בפרט מקרב המעמד הבינוני-חילוני, להפנים את מגבלות השימוש בכוח, בעיקר בעקבות ההפתעה שחוותה ישראל במלחמת יום הכיפורים, לצד הקושי להגיע להישגים צבאיים ומחיר הדמים הכבד שספגה בשתי המלחמות המוזכרות לעיל. הנסיגה מסיני תמורת הסכם שלום עם מצרים (שנחתם בשנת 1979); הנסיגות החד-צדדיות מלבנון הן ב-1985 והן ב-2000 בהשפעת מחאה פוליטית; ההימנעות מדיכוי האינתיפאדה הראשונה (1987-1993) בנשק חם, שהביאה בהדרגה למיצוי היכולת הצבאית, ובכך סללה את הדרך להסכמי אוסלו (1993-1995) – כל אלה הם מביטויי ההפנמה של מגבלות השימוש בכוח. הפנמה זו לוותה בהכרה שלפיה לא רק שניתן למנוע מלחמות באמצעות היערכות צבאית מתאימה, אלא גם שיש להן חלופה מדינית שבכוחה להסיר או למתן איומים צבאיים. תהליך פוליטי זה אף קירב את תפיסותיו של המעמד

הבינוני הישראלי-יהודי לזה הישראלי-פלסטיני.

חשוב מכך, בקרב מעמד זה התחוללה דה-מיליטריזציה תרבותית. ביטוייה היו, בין היתר, הסרת חסמים מפני ביקורת על הצבא והרחבת מעגל הקבוצות החברתיות (דוגמת קבוצות אינטרס וארגוני זכויות אזרח) העוסקות בביקוח חוץ-מוסדי עליו; התפתחות רגישות לחללים צבאיים לצד נסיגה מאתוס הגבורה והבלטת המחיר של מלחמה ממושכת; לחצים לקיצוץ בתקציב הביטחון; עלייה בתופעת הסרבנות לגיוס; ביטויי סלידה שונים מהתרבות הצבאית ועוד. הלכי רוח אלה הושפעו מחשיפתה של ישראל לגלובליזציה ומהשילוב של חשיפה זו עם חיזוקו של שיח האזרחות הליברלי, המעמיד במרכז את הפרט ואת זכויותיו. גישה קוסמופוליטית-ליברלית, המחלישה את האוריינטציה הלאומית, גיבשה תנאים שאפשרו לשיח הליברלי לפתח תשתית תרבותית-רעיונית להסגה חלקית של המיליטריזם.

האתגר לספק לגיטימיות לשימוש בכוח הועצם גם משום שישראל פועלת במסגרת משטר בין-לאומי, שלא תמיד משלים עם שימושה בכוח, בפרט כשזה פוגע באוכלוסייה אזרחית פלסטינית או לבנונית. חוות דעתו של בית הדין הבין-לאומי בהאג בפרשת גדר הביטחון; איומי העמדה לדין של קצינים ופוליטיקאים בחו"ל על פשעי מלחמה; מינוי ועדות חקירה מטעם האו"ם למבצעי "עופרת יצוקה" ו"צוק איתן" – כל אלה הם ביטוי לכך. גם ארצות הברית, בת-בריתה העיקרית של ישראל, הפעילה לא אחת לחץ ממתן על ישראל, שבשיאו, בשלהי כהונתו של הנשיא ג'ורג' בוש האב (1990-1992), התנתה את הסיוע לישראל בהקפאת הקמתן של התנחלויות חדשות.

בה בעת, לאחר תקופת ביניים של דה-מיליטריזציה, שבה המיליטריזציה והתעוררה. מפנה זה חל עם פרוץ האינתיפאדה השנייה בשנת 2000 בעקבות הכישלון לגבש מתווה להסדר קבע ישראלי-פלסטיני, ועקב ביטוייה בפיגועים בשטח ישראל. המיליטריזציה החדשה נישאת בעיקר על ידי מה שניתן לכנותו החזית האתנו-לאומית, אשר ביחס לניהול הסכסוך אוזחת בגישה כוחנית הנטועה ברצינות דתי או לאומני. שיעור גבוה מקרב הקבוצות הדתיות, הקבוצות המזרחיות הממוקמות במעמד הבינוני-נמוך ומהגרי ברית המועצות לשעבר, אימצו החל משנות השבעים את האתוס האתנו-לאומי, ובכך תרמו להעצמתו (Shafir & Peled, 2002: 74-75, 309-317).

חזית זו תפסה את חידוש האלימות בשנת 2000 כהזדמנות לבטל את תוצאות אוסלו, המהלך שאיים על ערכיהן, על זהותן ועל האינטרסים החומריים והסמליים של הקבוצות המשתייכות לקואליציית כוחות זו. בצל חידוש הלחימה בפלסטינים סיפקה המיליטריזציה המחודשת, במידה רבה, משקל-נגד לזרמים שביקשו קודם לכן לרסן את המיליטריזם (לוי, 2010: 64-66). רבים מקרב הצעירים הנמנים עם הקבוצות שנשאו את השיח האתנו-מעמדי, בראש ובראשונה דתיים, העמיקו בהדרגה את אחיזתם בדרג הלוחם של הצבא, וכך הטביעו בצבא חותם שהוא תרגומו של אתוס אידיאולוגי זה לפעילות צבאית. לקואליציית הכוחות שצידדה בהשקפה זו היה משקל רב בבלימת מהלכים מדיניים בשנות התשעים, כמו גם בתמיכה במהלכי ההסלמה של הצבא

משפרצה האינתיפאדה השנייה (לוי, 2010; 65–66: Grinberg, 2010). תהליך זה הרע את מעמד של האזרחים הפלסטיניים, ואף תרם לגיבוש זהותם הייחודית ולאיימוץ אסטרטגיה של התנגדות ביחסם למדינה (Jamal, 2007).

השיח האתנו-לאומי לא רק קידם מיליטריזציה, אלא אף אתגר את החשיבה הצבאית החילונית. הצבא היה ונותר גורם בעל עוצמה בלתי מבוטלת בפוליטיקה הישראלית. למרות השתרשות עקרון הכפיפות הפוליטית של הצבא, חוזרת ונשמעת בשיח הפוליטי והאקדמי – הביקורת והשמרני כאחד – הטענה שצה"ל זוכה לעוצמת יתר. עוצמה זו מתבטאת בכורתה של החשיבה הצבאית בחשיבה הפוליטית הישראלית, בכורה המביאה להעדפת דרך הפעולה הצבאית גם במצבים שישנן בהם חלופות. בכורה זו מוסברת במספר דרכים:

(1) חולשתה של התרבות הפוליטית האזרחית ביחס לזו הצבאית (לוי, 2010; Ben-Eliezer, 2012; Kimmerling, 1993; Michael, 2007); (2) יכולתו של הצבא לנצל את חולשתה של המערכת הפוליטית המפוצלת (Grinberg, 2010; Peri, 2006); (3) יכולת הצבא להישען על 'רשתות מדיניות' שהתהוו בין הממסד הצבאי ובין יוצאי הצבא ויוצאי סוכנויות ביטחון אחרות, הפועלות להעצים את הדרך הצבאית ואת משאבי הצבא (Sheffer & Barak, 2013).

אלא שמאז ראשית שנות האלפיים, ובשונה מן העבר, הצבא וקציניו – בקבע ובדימוס – אינם עוד הַנְשָׂאִים המרכזיים של המיליטריזציה. המיליטריזציה החדשה נישאת ביתר שאת על ידי כוחות אזרחיים. הופעתו של גוש אמונים במחצית שנות השבעים בישרה כבר היא תפנית. מול ההיגיון המדיני-צבאי של ניהול השטחים, היגיון שגיבשו תנועת העבודה ואנשי הצבא המזוהים איתה, ואשר ראו בשטחים נכס אסטרטגי סחיר (גם אם במידה מוגבלת), הופיעו תפיסות מתחרות של 'לאומיות טריטוריאלית' ו'לאומיות דתית', שהתייחסו לארץ ישראל כאל טריטוריה בעלת קדושה דתית. באופן זה יוחס לטריטוריה ערך מוסרי העולה על ערכה האסטרטגי-צבאי, שיכול להשתנות נוכח שינויים גיאופוליטיים וטכנולוגיים. מכך נגזרה התביעה ליישוב הגדה המערבית על פי שיקולים החורגים מההיבט הצבאי, זה שאפיין את פריסת יישובי הספר בעבר, כי אם באופן שיקדם את הערך של הבטחת אחיזה ישראלית-יהודית קבועה בשטח, כיעד העומד בפני עצמו. מאז הסכמי אוסלו ביטאו פסקי הלכה שפרסמו רבנים התפתחות נוספת – השיקול התיאולוגי לא רק האפיל על השיקול המדיני-צבאי, אלא אף נשען על תפיסה השוללת מהנהגתה הנבחרת של המדינה את הסמכות לוותר על שטחים שלהם ערך של קדושה. הטיעון התיאולוגי ניתק איסור זה משיקול צבאי או מדיני (לוי, 2015א: 85–88, 184–188).

עם הסלמתה של האינתיפאדה השנייה התעצם עוד המיליטריזם הדתי וקיבל צורה חדשה, שאורי רם מכנה 'הדלתה' – הדתה לאומית-דתית (Ram, 2008). זהו מעבר מהשקפה דתית-לאומית, כפי שהתהוותה לאחר מלחמת ששת הימים וביססה את הלאומיות הישראלית על אדנים דתיים, כאמור למעלה, ושילוב ביניהן לדתיות לאומית. זוהי, אם כן, כבר הלאמה של הדת או הדתה של הלאומיות. הדת נהיית לסמן (marker) הראשי

של הלאומיות, תוך שהיא עצמה הופכת ללאומית בתכניה, בסמליה ובפעילותה. קדושת הארץ וסימון הגבולות האתניים-יהודיים של האומה הישראלית-יהודית, סימון שהוא דתי אך מכוון להצבה של גבולות בין יהודים לפלסטינים בתוך גבולות הקו הירוק ומחוצה להם, הפכו מרכזיים. רק לאחריהם באות המצוות הדתיות. למעשה, טען רם, הדת הלאומית היא מקור הלגיטימיות העיקרי למפעל הקולוניאלי בשטחים. ה'הדלתה' אף נותנת קדימות לסוכני הדתה במערכת החינוך, בצבא ובשיח הציבורי. לא בכדי, כ-22% מכלל הציבור היהודי בעשור השני של שנות האלפיים חשים שייכות במידה רבה או במידה רבה מאוד למחנה הדתי-לאומי, גם אם רבים מהם (כמחצית) אינם דתיים (Hermann et al., 2014: 10).

עם העטיפה ההדרגתית של המלחמה בפלסטינים כמלחמת דת עלתה ה'הדלתה' מדרגה. התפתחותו של תהליך זה נבעה מתוך הצבא ומחיבורו לרשתות החרדיות-לאומיות המזינות אותו באמצעות המכניות הקדם-צבאיות הדתיות, הישיבות הגבוהות וישיבות ההסדר. הזנה זו גברה משנות התשעים כאיזון לצמצום הנוכחות של צעירי המעמד הבינוני-חילוני ביחידות הקרביות, וכחלק מסדר היום של הציונות הדתית להגברת השתלבותה בצבא ולהעצמת השפעתה עליו. רבנים מינפו את מלחמות ישראל בעזה ובגדה להצגתם של הפלסטינים כעמלק או כפלישתים, ועשו זאת בהופעותיהם בפני החיילים ערב היציאה ל"עופרת יצוקה" בחורף 2008-2009 ובמבצע "צוק איתן" (2014). ביטוי לתופעה זו ניתן למצוא בדף הקרבי שפרסם מח"ט גבעתי, עופר וינטר, לחייליו, שבו הציג את האויב העזתי כמי שמנאץ את האל, ובשם כך יוצאים להילחם בו (לוי, 2015א: 334-339). הדתה של המלחמה משרתת, בין היתר, את היכולת לחולל דה-הומניזציה של האויב הפלסטיני, ובכך להחליש חסמים לפגיעה בו. אם כך, לא רק שהצבא אינו עוד הנשוא המרכזי של המיליטריזם החדש, אלא שבשיח החדש ניכרת אף התרסה נגד סמליו החילוניים המסורתיים של הצבא.

המיליטריזציה המחודשת יצרה אפוא משקל נגד למגמת הדה-מיליטריזציה שהתפתחה באותה עת, ואף גברה עליה. יש לזכור שתהליכי הדה-מיליטריזציה של שנות התשעים, בחסות תהליך אוסלו, לא נבעו משינוי תרבותי-ערכי עמוק, אלא בעיקר מהפנמת מגבלות הפעלת הכוח, מהתמעטות הנכונות להקרבה ומשחיקת פירותיה הכלכליים של המלחמה ביחס לאפשרויות החדשות שפתחה הגלובליזציה בפני ישראל. תהליכים אלה פקדו בעיקר את הרבדים העליונים של המעמד הבינוני-חילוני. על רקע זה חידשה אינתיפאדת אל-אקצה, כמעט ללא הפרעה, את אי-האמון כלפי הצד הערבי, אי-אמון שמאותו שלב חלחל עמוק גם אל הציבור שנתפס בעבר כחלק מ'מחנה השלום' (Hermann, 2009: 111-119).

זאת ועוד, קבוצות העילית הן שותפות בולטות להתפתחותה של 'סקיוריטיזציה', אותו שיח שהתפתח גם במערב, שמביא למסגור בעיות אזרחיות כבעיות ביטחוניות, ולכן גם לציפייה כי יטופלו באופן חריג, כזה שהתהליך הדמוקרטי האזרחי הרגיל אינו הולם אותו. דוגמה לחלחול שיח זה לקבוצות העילית היה תיוג מאגרי הגז החדשים שפיתחה ישראל לאורך

חופיה כסוגיה ביטחונית ולא אזרחית, ומכך נגזרה בעשור השני של שנות האלפיים התפיסה של הקהילה העסקית באשר לדרך הטיפול הצפויה של המדינה במאגרים אלה (Rolnik, 2014).

הבעיה

ישראל חוותה תהליך משולב, מנוגד לכאורה, אך גם א-סימטרי – רה-מיליטריזציה של תרבותה באגף הלאומני-דתי של החברה היהודית לצד דה-מיליטריזציה בקרב המעמד הבינוני-חילוני, בעיקר הגבוה. התהליך א-סימטרי משום שאף שהמעמד הבינוני-החילוני תומך ברובו בפשרה טריטוריאלית (ונניח לרגע את השאלה עד כמה השותף הפלסטיני יכול להסתפק בהיקף הפשרה שלה מוכן הרוב בישראל), הוא אינו פועל לממשה בצעדים אקטיביים. מנגד, לחזית האתנו-לאומית עניין אקטיבי בשימור הקיים, מתוך שילוב של מניע אידיאולוגי, עניין בשימור ובפיתוח מפעל ההתנחלויות, שהפך לבסיס הזהות החדשה של הציונות הדתית, וכן עניין בשימורו של צבא לוחמני. הזהות הקבוצתית של חיילי הצבא מתגבשת מתוך עיסוקם הלוחמני, וקורבנם מחזק עוד יותר את מחויבותם, בצירוף אותם פעילות המשרתת החדשה (Levy, 2007). המאבק שנלווה לפרשת אלאור אזריה אף מלמד שההגנה על מעמדו של העיסוק הצבאי מתגבשת מתוך קריאת תיגר על קבוצות העילית הוותיקות. מכאן נובע **חסם מהותי לשינוי**: קבוצה פאסיבית מתמודדת עם קבוצה אקטיבית. די אם נציין שרק בנסיבות חריגות במיוחד תוכל ישראל להפעיל באפקטיביות את הצבא לפינוי עשרות אלפי מתנחלים בגדה, פינוי שהוא תנאי להסדר מדיני (ראו בהמשך).

על רקע זה עולה השאלה לאן ישראל הולכת – להעמקה של רה-מיליטריזציה או להתגברות של דה-מיליטריזציה? זוהי שאלת מפתח ליכולתה להצמיח תפיסה אזרחית לביטחון לאומי, תפיסה שהיא תנאי מהותי להסדרה של הסכסוך הישראלי-ערבי בדרכי שלום.

טענה, תיאוריה ומתודולוגיה

הגישה הננקטת כאן היא של תרחיש חיזוי (predictive scenario), אף שללא עריכת תרחיש מובהק. תרחיש חיזוי מנסה לצייר את העתיד, בשלב ראשון במנותק מההווה, באמצעות הצבת הנחות להתרחשויות אפשרויות, וממנו לגזור את התהליכים המובילים מן ההווה לעתיד תוך ציון נקודות החלטת הקריטיות שלהם. במוקד התרחיש אותם תהליכים המתערבים ומשנים את פני המציאות. שאלת המפתח היא: מה יקרה אם יתרחשו התפתחויות מסוימות (Börjeson, et al., 2006: 726).

עריכת תרחיש נדרשת למספר שלבים בסיסיים (Schwartz, 1996: 241–248). השלב הראשון, שמהווה סוגיית מפתח בעריכת של תרחיש, הוא הגדרה ברורה של הבעיה שאנו מבקשים להתמודד עימה, במקרה הנוכחי – היכולת להצמיח כוחות לקידום תפיסה אזרחית של ביטחון. שלב זה מוביל

לזיהוי הכוחות והמגמות העיקריים, וכן לזיהוי שחקני המפתח. השחקנים העיקריים הרלוונטיים לתרחיש זה הם: 1) שתי קואליציות הכוח המונגעות מאינטרסים שונים, ואשר מקדמות סוגי שיח שונים, כמוצג למעלה; 2) הצבא; 3) הקהילה הבין-לאומית.

השלב הבא הוא זיהוי המשתנים המשפיעים על התהליכים העתידיים, מה שמכונה 'הגיונות התרחיש' (logics scenario) (Chermack, 2011: 140–144). המשתנה שבו יתמקד נייר זה הוא עלויות הסכסוך. ככלל, תרחיש מתבסס על תובנות תיאורטיות והשוואתיות, תוך התבססות על חוקיות מסוימת שהתיאוריה או ניסיון העבר מציעים (van der Heijden, 2005, 37 102–107). נקודת המוצא התיאורטית בנייר זה היא שהמפתח להתעוררות התנגדות לשימוש בכוח צבאי הוא האמרת העלויות ששימוש זה מטיל על קבוצות הכוח בחברה.

רק כאשר עלות המוצר הביטחוני מאמירה, מתפתחת בקרב הנושאים העיקריים בנטל פעולה קולקטיבית, בניסיון להשפיע על אופן ייצורו של המוצר הביטחוני, על עלות ייצורו, על זמינותם של מוצרים חלופיים ועל התמורה לצריכתו לאספקתו. כך מתפתח פיקוח אזרחי המטיל מגבלות על פעילות הצבא במטרה לצמצם את עלות הנטל המוטל על הקבוצות מחוללות הפעולה הקולקטיבית (Lake, 1992). לא בכדי כישלונות צבאיים מעודדים שינויים תרבותיים המחזקים מגמות של דה-מיליטריזציה, ומשולבים בהידוק הפיקוח על הצבא (ראו: Dogan & Higley, 1998).

הניסיון ההיסטורי של ישראל אכן מלמד ששינוי יכול להתחולל רק בהתהוות שלושה תנאים, בדרך כלל מצטברים.

התנאי הראשון הכרחי אך לא מספיק:

1. עלויות התחזוק של הסכסוך מאמירות בשיעור המוביל את המעמד הבינוני לקדם שינוי. תהליך השינוי יכול להתפתח בעיקר עקב לחץ חיצוני (כאמור בהמשך), או בגין טעות של מעצבי המדיניות, טעות שתביא להשקעת-יתר של משאבים, אנושיים וחומריים, בביטחון (דוגמת התארכות מלחמת לבנון בעבר).

על פי רוב יחולל תנאי זה שינוי בהצטבר אחד או שניים מהמצבים הבאים:

2. דרכי הפעולה הצבאיות ממצות את עצמן כחלופות אפקטיביות (דוגמת התובנה שהגיעו אליה מעצבי המדיניות בישראל ערב הנסיגות מלבנון, או בהסכמי אוסלו).

3. מתגבשת חלופה מדינית או חלופה פחות אלימה, שזוכה לאמון בקרב חברי המעמד הבינוני (דוגמת הסכמי אוסלו).

מצבים אלה הם שהניעו מהלכים מתונים שחוללה ישראל בשנות קיומה.

כאמור, לשימוש בכוח צבאי יכולה להיות עלות אנושית וחומרית כאחד. בישראל, בדומה להתפתחויות בחברות מערביות אחרות, התפתחה העלות האנושית, וממלחמת לבנון הראשונה ואילך היא באה לידי ביטוי בתסמונת

הרגישות לחללי המלחמות. בשיאה היא מילאה תפקיד במהלכי הסגתו של הצבא מלבנון בשנים 1985 ו-2000, מהלכים שבהם מילאו פעולות קולקטיבית – תנועות "חיילים נגד שתיקה" ו"ארבע אימהות" – תפקיד חשוב (לוי, 2010: 74–76).

לעלות גם היטב חומרי, שמוצא ביטוי בהאמרת ההוצאה לביטחון, במישרין ובעקיפין, כך שקבוצות חזקות חשות שהן נושאות בנטל גבוה. תוכנית הייצוב הכלכלית של שנת 1985, התוכנית שהתמודדה עם אינפלציה של מאות אחוזים, התבססה במידה רבה ובאופן ישיר גם על הקיצוץ בתקציב הביטחון, ולכן באה לעולם עם הנסיגה מלבנון, כשהחוטים המקשרים בין שני התהליכים הם מענק מיוחד בגובה 1.5 מיליארד דולר מממשלת ארצות הברית, וכן המרת תשלומי הסיוע העתידיים מהלוואות למענקים (Brender, 2007: 5). גם אם הצורך הכלכלי לא הניע את הנסיגה, הוא העניק לה תמיכה מהותית. חשוב מכך, עלייתה של ישראל על נתיב אוסלו הושפעה רבות מהאינטרס של המעמד הבינוני-חילוני להפיק יתרונות מחשיפת ישראל לגלובליזציה, חשיפה שהותנתה בקידום מהלכי שלום (Shafir & Peled, 2002: 231–259). במילים אחרות, מול עלות הסכסוך שהאמירה עמדו חלופות רווחיות יותר. שילוב שתי העלויות, החומרית והאנושית, מילא תפקיד בהפנמת ישראל את מגבלות השימוש בכוח לאחר מלחמת יום הכיפורים, והפנמה זו היא שהביאה בהדרגה להסכם השלום עם מצרים.

כאמור, נטל גבוה הוא תנאי הכרחי אך לא מספק, ולכן שני התנאים האחרים חיוניים. לא בכדי קיבעו עלויות כבדות בשנות פיגועי הטרור של האינתיפאדה השנייה גישה כוחנית, כל עוד סברה ישראל שיש לה תשובה צבאית (עם הגדרת הרשות הפלסטינית כאויב שניתן להפעיל נגדו נשק חם ולא רק אמצעי שיטור, כמו אלה שננקטו במהלך האינתיפאדה הראשונה), ובעוד שלהבנת מרבית אזרחי ישראל היו אלה הפלסטינים שדחו את הצעות השלום הנדיבות. בשונה מכך, הנסיגה מעזה בשנת 2005, על רקע מחיר הנפגעים שנתבע מכוחות הצבא שנפרסו בה, יכולה הייתה לצאת לפועל רק משהבינו מקבלי ההחלטות שאין לישראל פתרון צבאי בגזרה זו, בעוד ויתור על הרצועה עשוי להפיג לחצים לויתורים בגזרת הגדה.

גם לחץ חיצוני יכול להגביר עלות. מצב כזה מתהווה כאשר ישראל מאוימת בנשיאה בעלויות התחזוק של הסכסוך ללא סיוע חוץ, בעיקר אמריקאי, או בפגיעה אנושה בלגיטימיות האמריקנית למדיניות ישראל, היכולה להזמין לחצים עתירי-מחיר גם ממדינות מערביות אחרות. הנסיגה מסיני בשנת 1956, הסכם הביניים עם מצרים בשנת 1975, והקפאת ההתנחלויות בשנת 1992 – הם דוגמאות ללחץ אמריקאי אפקטיבי. עלויות כבדות במיוחד, בפועל או בכוח, הנובעות מלחץ בין-לאומי, מחוללות שינוי גם אם לא מתקיים התנאי של מיצוי הדרך הצבאית, ופתרון מדיני אינו נראה באופק. כך למשל פעל הלחץ האמריקאי שהסיג את ישראל מסיני בשנת 1956. בסיכומו של דבר, בסכסוכה עם ישות ערבית, מעולם לא ויתרה ישראל על נכס, אלא אם אולצה לכך עקב לחץ חיצוני או פנימי.

אדגיש שהמעמד הבינוני בדרגי הביניים ומעלה (ככלל, עשירונים 8–10

והאליטות האינטלקטואליות) הוא קבוצת המפתח העיקרית, היכולה להוות נְשָׂא של שיח חדש המבטא תפנית, וליצור מחדש קואליציית כוחות עם המיעוט הפלסטיני-ישראלי. אלא שהמחיר הנמוך שקבוצותיו של מעמד זה משלמות, מקטין את המוטיבציה לפעולה. נכון לעתה, קואליציית המיליטריזציה גברה על הקואליציה שביקשה להסיג את המיליטריזם בישראל. קבוצותיה של קואליציית המיליטריזציה מזהות עם המציאות שיצר הסכסוך, ובנסיבות מסוימות עשויות עלויות גבוהות להדק את הזיקה לתוצרי הכיבוש, ולא להיפך.

לכן, הטענה הבסיסית של נייר זה היא שהפוטנציאל לקידום תפיסה אזרחית של ביטחון לאומי מצומצם, בהינתן שבכל הנוגע להמשך שליטתה של ישראל בגדה – שלושת התנאים לשינוי אינם מתממשים. כדי לחולל שינוי שיתגבר על החסמים שציינתי, על תנאים אלה להופיע ברמה גבוהה.

נקודות המוצא האמפיריות

נייר זה נסמך על מספר נקודות מוצא. ראשית, יימשך הסטטוס-קוו בנכונות המוגבלת של ממשלות ישראל לקדם באופן פעיל הסכם שלום עם הפלסטינים. הגם שניתן לעגן נקודת מוצא זו בניתוח, די לקבל אותה בשלב זה כהנחת עבודה. אם הנחה זו אינה תקפה, הרי שאין טעם לבחון את תרומתה האפשרית של החברה האזרחית לקידום תפיסה אחרת של ביטחון, בחינה העומדת במרכזו של נייר זה. שנית, ההתנגדות הערבית לישראל, בעיקר נגד שליטתה הישירה בגדה המערבית והעקיפה ברצועת עזה – תימשך. שוב, זוהי הנחת עבודה שבלעדיה אין טעם לדון במכניזמים הפנים-ישראליים. שלישית, נקודת המוצא היא אנדוגנית – היא מעמידה במרכז את התנהלות הצד הישראלי. לכך שני טעמים, המועלים במנותק מהשאלה עד כמה גישה זו מדייקת את החיזוי. האחד הוא שגישה זו הולמת את המטרה שמאחורי הנייר – לבחון דרכי פעולה לשינוי פוליטי פנימי. הטעם השני הוא ששינויים חיצוניים, כל עוד אינם דרמטיים, משפיעים מִבֵּית דרך תיווך של שחקנים פנימיים, ובמצב זה התנאים שהצגתי למעלה רלוונטיים. לדוגמה, מחולל בעל פוטנציאל רב לסיום הסכסוך הישראלי-ערבי יהיה יוזמת השלום הסעודית שפורסמה בשנת 2002. אלא שהיוזמה משכה תשומת לב מעטה מִבֵּית, מה שמחזיר אותנו למבנה הכוח הפנימי שתומך בסטטוס-קוו. רביעית, עלויות התחזוק של הסכסוך נמצאות בירידה מתמדת. נקודה מהותית זו עומדת במרכז הניתוח, ותפוחת להלן.

הפחתת עלויות המלחמה היא דרכה של העילית הפוליטית לפתח מנגנונים שמאפשרים להמשיך ולגייס את משאבי החברה למלחמה תוך התגברות על פוטנציאל ההתנגדות הפנימית להקרבה צבאית, בפרט ההקרבה הצבאית של המעמד הבינוני-חילוני, מחולל ההתנגדות לגיוס החברתי למלחמה. להפחתה זו היו מספר ביטויים.

בראש ובראשונה, ההתנגדות הכלכלית להקרבה צבאית הוחלשה באמצעות הפחתת הנטל הכלכלי. להמחשת התנגדות זו, בשנת 1986 (בתכוף לנסיגה

הראשונה מלבנון, ועל רקע תוכנית הייצוב הכלכלית שהביאה להדברת ההיפר-אינפלציה) הסכימו 48% מהנשאלים היהודים להעלאת מיסים כדי להגדיל את תקציב הביטחון. בשנת 2007, דווקא על רקע השיח הציבורי באשר לצורך להוסיף למשאבי הצבא כדי לשקמו לאחר מלחמת לבנון השנייה, ירדה הסכמה זו לשיעור של 27% (Arian et al., 2007, 90–93). כך שאתוס ההתנגדות למיסוי גבוה, המאפיין חברות שוק מערביות, חלחל גם לישראל, ובתוך זה, במנותק מהדאגה למצב הביטחוני, גם לתחום ההוצאה הביטחונית. יתר על כן, בהדרגה גברה הביקורת הציבורית על התנהלות הצבא בתחום הכלכלי, שאחד מביטוייה היה המחאה החברתית של קיץ 2011. גם בצבא נקראה המחאה כנקודת מפנה שחייבה הסתת משאבים מביטחון לחברה, והביאה להקטנתו של תקציב הביטחון במסגרת התוכנית הרב-שנתית "גדעון", תוכנית שאימץ הצבא בשנת 2015 בהסכמת משרד האוצר (חדד, 2017). הביקורת הציבורית על הצריכה הביטחונית קיבלה ביטוי גם בממד השלום של יולי 2015, שבו נדרשה לראשונה הפרדה בין עמדות הציבור כלפי התנהלותו המבצעית של הצבא לבין אלה שמתייחסות להתנהלותו הכלכלית. מקרב היהודים, 72% נתנו ציון בטווח 8–10 לכשירותו המבצעית של הצבא, אך 39% בלבד העניקו טווח ציונים זה בהתייחס לכושרו הניהולי-ארגוני של הצבא (Yaar & Hermann, 2015). בתמצית, האמון הציבורי בצבא בתחום הכלכלי נמוך למדי.

בעקבות הלחצים פחתה בהדרגה הצריכה הביטחונית. בין השנים 1985–2015 פחת חלקה של הצריכה הביטחונית בתמ"ג (תוצר מקומי גולמי) מ-19% לכ-5.5%⁽¹⁾, כלומר, ירידה של כ-70%, בעוד התמ"ג עלה ביותר מפי שלושה לערך בערכים ריאליים.⁽²⁾ מכאן שההשקעה החברתית בביטחון ירדה משמעותית מאז תוכנית הייצוב. גם כאשר המשיך תקציב הביטחון לעלות, עדיין קטן חלקו בתמ"ג, כלומר קטן העול שהוא מטיל על משלם המיסים הישראלי. בתוך כך ירד הסיוע האמריקאי מכ-10% מהתוצר בשנת 1984 ל-1% בשנת 2015 (חדד, 2017: 9), אך גם שיעור נמוך זה מהווה תחליף להורדת רמת החיים שהייתה נדרשת אלמלא עמד הסיוע לרשות ישראל, כפי שזיהה בעבר הכלכלן פנחס זוסמן (זוסמן, 1983).

כתוצאה מכך, גם אם לכיבוש ישנם מחירים כלכליים, כגון חוסר יציבות כלכלית, האטת צמיחה, הוצאות ביטחון שנתו גבוהות בערכים מוחלטים, פירון נמוך בתחומים המבוססים על כוח עבודה פלסטיני זול ועוד (אורן ובר-טל, 2018: 42–48; Swirski & Dagan-Buzaglo, 2017). הירידה הכללית בנטל הכלכלי לצד המשך הצמיחה מאזנים מחירים אלה, כך שלא יעודדו התנגדות מִפִּית לקיבוע מצב המלחמה. יתר על כן, השכבות המבוססות, אלה שבכוחן לחולל התנגדות למדיניות, מצליחות לחמוק ממחירים אלה וממחירים אחרים, כפי שמראים לעיל סבירסקי ודגן-בוזגלו. ובכלל, הצבעה על מחירי הסכסוך היא בעייתית, ככל שאינה שואלת מי אכן מפסיד (למשל, החשש מפגיעה בצביונה הדמוקרטי של ישראל אינו נחלת אלה המבקשים להגביל דמוקרטיה זו, וגם אינו בהכרח מעורר לפעולה את החוששים

(1). <http://www.cbs.gov.il/publications17/1680/pdf/t04.pdf>.
 (2). http://www.cbs.gov.il/shnaton68/diag/14_01.pdf.

מפגיעה (שכזו), מי מרוויח, ועד כמה מוחשית החלופה לרווח או לצמצום הפסד בשיח הציבורי. לא יהיה זה מוגזם לטעון שהמעמד הבינוני הישראלי אינו מודע למחירים קונקרטיים ובני-חלופה של הסכסוך.

בה בעת פחתו גם שיעורי הגיוס, והצבא אימץ מדיניות גיוס בררנית. הפטורים מגיוס, שהוחלו במקור על אזרחים פלסטינים, על חרדים ועל נשים דתיות, הורחבו גם לגברים משכילים בני המעמד הבינוני, לנשים מן המעמד הבינוני ולגברים ממעמדות נמוכים. שני גורמים משולבים תרמו לכך: (1) משבר המוטיבציה של המעמד הבינוני הביא לעלייה במספר הפטורים הרפואיים והנפשיים לגברים ולפטורים המבוססים על הצהרת דת לנשים חילוניות; (2) הצבא נטה לבלום ביקורת מוטת-שוק על עודפי כוח אדם שנוצרו בעיקר בשל הריבוי הטבעי ובעקבות ההגירה מברית המועצות לשעבר, ולכן הרחיב את פטורי הגיוס ואת קיצורי השירות. מאמצע שנות השמונים הוא גם הצמיד תג מחיר כלכלי למשרתי המילואים, עד כי אחוזים ספורים שותפים לשירות מילואים משמעותי (לוי, 2015: 323–324).

אם נסכם מבחינה כמותית את התעצמותו של משטר הגיוס הבררני, הרי ששיעור המשרתים בצבא, כולל מילואים, עמד בשנים 1983–1984 על כ-16% מכלל האוכלוסייה, וירד לפחות מ-10% במחצית העשור הראשון של שנות האלפיים (חדד, 2009: 99). ירידה זו חלה גם, ובמיוחד, על מערך המילואים, כשצריכת ימי המילואים פחתה מכ-10 מיליון בשנת 1985 (Levy, 2011: 68–69) לכפחות משני מיליון בשנת 2017 (Amit, 2018). לירידה זו בעומס המוטל על אנשי המילואים חשיבות רבה, לאור זאת שאנשי המילואים היו מנוע חשוב של מחאה בעבר, במצבים שבהם הָאָמִיר נטל המילואים במידה שאינה סימטרית לתועלת או להיגיון שבשימוש בכוח צבאי. בפועל הפך מערך המילואים למודל בררני, אפילו התנדבותי למחצה. בררנות מבטיחה שאלה שמשרתים יהיו בעלי רמות מחויבות ונאמנות גבוהות למשימה הצבאית, כפי שאכן עולה בעלייה לאורך זמן בשביעות הרצון של לוחמי המילואים משירותם (ממד"ה, 2011: 3).

לא פחות משמעותית היא חלוקת הנטל בקרב אלה המשתתפים בשירות סדיר ומילואים, כלומר השינוי בהרכב החברתי של הצבא. משנות השמונים החל הרכבו החברתי של הדרג הלוחם להשתנות בהדרגה. ירידה במוטיבציה להקרבה התפתחה בקרב קבוצות המעמד הבינוני-חילוני. הרלוונטי לדיוננו הוא שתופעה זו האיצה ביטויים שונים של התנגדות לדרך הצבאית, התנגדות שצמחה מתוך שורות הצבא ומן הרשתות החברתיות המזינות אותו, וכללה רגישות לחללים, מחאה, סרבנות גיוס (מלאה, בררנית ואפורה). בה בעת, כתוצאה משולבת של תהליך חברתי ושל מדיניות מעודדת של הצבא, קבוצות חברתיות שקודם לכן נדחקו לשולי ליבתו של הצבא, הגבירו את נוכחותן ביחידות הלוחמות, בעיקר באלה של לחימת 'צווארון כחול'. עם קבוצות אלה נמנו יוצאי ברית המועצות, מזרחיים מהמעמד הבינוני הנמוך ומטה, יוצאי אתיופיה, דרוזים, ובהדרגה גם נשים. אך הקבוצה הבולטת בהן היא של חובשי כיפה, שהצבא עודדם להתגייס לתפקידי לחימה באמצעות פיתוח מפעל המכינות הקדם-צבאיות (משנת 1988) והרחבת מסלול ישיבות ההסדר, מסלול שקם כבר במחצית שנות השישים. כפועל יוצא של מגוון אינטרסים וערכים, קבוצות אלה טעונות מוטיבציה גבוהה יותר להקרבה

צבאית ולגילוי נאמנות לדרך הצבאית ביחס לקבוצות העילית, ובשונה מהן, הן אינן מצמיחות התנגדות לדרך זו (Levy, 2007).

חלוקת הנטל משמעותית אף יותר לאור התפתחותו של מיקור-חוץ ביטחוני בדמות מנגנוני הביטחון של הרשות הפלסטינית, שעם מימושם של הסדרי אוסלו החליפו, לפחות חלקית, את כוחות הביטחון הישראליים בטיפול במוקדי ההתנגדות האלימה לישראל ולהתנחלויות בגדה המערבית. מיקור-חוץ זה חודש בגדה תוך כדי האינתיפאדה השנייה, אך קרס ברצועה עם השתלטות החמאס שם.

אלא שגם את הנטל של הקבוצות שמקריבות בפועל צמצמה המדינה. התפתחותה של רגישות לחללים, אף כי בעיקר בקרב קבוצות המעמד הבינוני-חילוני, אוזנה באמצעות שינויים במדיניות האש. צרובה מהניסיון בלבנון, נמנעה ההנהגה הפוליטית ככל האפשר מסיכון חיילים, כפי השתקף בדחייה של המבצע הקרקעי במלחמת לבנון השנייה עד הרגע האחרון (2006), או בהימנעות מפעולה קרקעית בעזה והעדפת הסכם הפסקת אש עם החמאס (בשנת 2008). סיכון חיילים הוגבל למצבים שבהם עומדת לרשות הממשלה לגיטימיות פנימית ובין-לאומית להפעיל מדיניות אש אגרסיבית, שתעביר סיכון מהחיילים לאזרחי הצד השני, בעיקר אזרחי עזה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בסבבי הלחימה שם מאז ההתנתקות של שנת 2005. לצורך כך הוגבר השימוש באש-מרחוק, דוגמת ארטילריה, או הפעלת חיל האוויר במשולב עם שימוש בנשק מדויק. עובדתית, ממבצע "גשמי קיץ" (יוני-נובמבר 2006, שהיה המבצע הרחב ביותר מאז הנסיגה) ועד ל"צוק איתן" (2014), הנתונים מלמדים כי סיכון אזרחי עזה עלה בהדרגה קרוב לפי שניים, כמשתקף בשיעור הגידול במספר האזרחים העזתיים שהרג הצבא ביחס לכל לוחם עזתי שנהרג (Levy, 2017b).

בד בבד, בסיוע שימוש רחב ומתוחכם באמצעי איסוף מידע טכנולוגיים, לצד הרחבת השימוש במערכות מיגון פאסיביות – גדרות הביטחון המפרידות בין ישראל ובין הגדה המערבית, עזה ומצרים, וכן מערכת "כיפת ברזל", צמצמה ישראל באופן ניכר את אבידותיה האזרחיות באזורי עימות. יתר על כן, הנורמליזציה של השליטה הישראלית בשטחים סייעה למיתון דילמות מוסריות, שהיו מתחדדות בארץ ובעולם לו הייתה התמונה הנשקפת בפני הישראלי/המערבי הממוצע תמונת דיכוי אלים של אוכלוסייה כבושה. המצג של כלכלה מתפקדת ורשות פוליטית יציבה מסייעים לבנות מצג שווה של נורמליות, שהיא חלק מדה-פוליטיזציה של הכיבוש (אמיר וקוטף, 2015: 120–122). יתרה מכך, הצבא ממלא בגדה לא רק את הפער בין מה שנתפס כצורכי הביטחון של ישראל לבין פעולת מיקור החוץ של מנגנוני הביטחון הפלסטיניים. נוכחות הצבא בערים הפלסטיניות והמעצרים שהוא מבצע כשגרה יום-יומית, מסייעים למנגנוני הביטחון של הפתח לדכא את מתנגדיהם, בעיקר החמאס. אם תוקם מדינה פלסטינית וכוח שיטור ישראלי זה יסיים את תפקידו, יאויס בסיס הכוח של הפתח על ידי מתנגדיו שירימו ראש, אלא שאז לא יעמוד לצידו הסיוע של ישראל. קריסת הפתח בעזה (בשנת 2007) בנסיבות דומות הייתה הקדימון לתסריט זה. צה"ל מתפקד, במידה רבה, בשירות (עקיף) של משטר הרשות הפלסטינית,

בדומה לשירות שסיפק צד"ל לצה"ל בלבנון (לוי, 2017).

ניתוח זה יכול לספק לנו אפוא הסבר לתהייה שעולה לא אחת באשר להתמשכות השליטה הישראלית הישירה והעקיפה בפלסטינים. זוהי שליטה שעלויותיה נמוכות יחסית, ולכן היא מקובעת. ומכאן השאלה אם העתיד צופן בחובו שינוי שיגביר עלויות, וכך יעודד חשיבה ביקורתית שתוביל ל'אזרוח' השיח הביטחוני. מנייר זה עולה ספק בכך.

מה צופן העתיד?

ההנחה היא שעלויות התחזוק של הסכסוך ימשיכו לרדת. גורם מרכזי הוא תהליך הפיכתו של הצבא למקצועי-התנדבותי. ההערכה היא שהצבא צועד כמעט באופן בלתי נמנע לביטולו של גיוס החובה, שכן מודל גיוס החובה נקלע למשבר לגיטימיות, והוא קורס תחת הסתירות המגולמות בו. חוסר היכולת ליישב את הסתירה בין אתוס שוויוני ובין מודל גיוס בררני, בפרט לאור הכישלון לשלב בגיוס החובה את החרדים, הוא תהליך מפתח. כדי להתמודד איתו ולחזק מוטיבציה, מגביר הצבא את השימוש בתגמולים כספיים כדרך לרפא את אי-השוויון. אלא שבשל חוסר היכולת לתגמל מספר גבוה של מגויסים, הדבר רק מאיץ את הצעידה למודל התנדבותי. או אז יגייס הצבא פחות אנשים, אך תמורת תגמול גבוה יותר, והדבר יעצים את הלחצים לתגמול נוסף מצד מי שיחוש עוד יותר 'פראירים', וחוזר חלילה, עד שיוכפף הגיוס לכוחות ההיצע והביקוש של שוק העבודה. הכפפה זו מגלמת את המעבר מגיוס חובה לגיוס התנדבותי. זאת בפרט כאשר הצבא מתנהל בין שני אתוסים מנוגדים: מצד אחד 'צבא השוק', המתאים את התנהלותו לשיח חברת השוק; מנגד – האתוס המסורתי של 'צבא העם'. בעוד שהאחרון מעניק בכורה לכלליות השירות על פני צורכי הארגון הצבאי, מביא אתוס השוק את הצבא להפחתה בצריכת ימי מילואים, לקיצור שירות, להגברת בררנות ועוד. סתירה זו תתעצם בעתיד ככל שיגברו הלחצים על הצבא לצמצם בתקציבו, וכך יחריף משבר הלגיטימיות של גיוס החובה (לוי, 2015א).

לכאורה, ביטול גיוס החובה מבטא דה-מיליטריזציה בכך שהוא מגביר את יסודותיו ההתנדבותיים של הצבא ומרחיק את הצבא מחווייתו של הדור הצעיר. אך זוהי תמונה חלקית בלבד. דה-מיליטריזציה תרבותית אכן תתחולל כשחלק ניכר מקרב הצעירים והצעירות של המעמד הבינוני במדרג הבינוני-גבוה יהיו פטורים משירות צבאי. אך בה בעת תתחולל מיליטריזציה פוליטית, במובן זה שהלגיטימציה לשימוש בכוח צבאי תתגבש תוך התנגדות פחותה מאשר בעבר.

בתרחיש שנערך בדצמבר 2011 בשיתוף פעולה של קהילת חוקרי צבא של האגודה הסוציולוגית הישראלית והאוניברסיטה הפתוחה, הוצגה שורה של מנגנונים מעודדי מיליטריזציה היכולים לנבוע מביטולו של גיוס החובה. מנגנונים אלה הוצעו על פי מיטב התובנות שניתן לדלות מניסיון של מדינות המערב, שבמרביתן בוטל גיוס החובה (לוי, 2011). להלן אחדים

ממנגנונים אלה:

1. הואיל ושוק העבודה, ולא אכיפת המדינה, יסדיר את הגיוס, יגדל המשקל של תמריצי שוק, ועקב כך תגבר הישענותו של הצבא על קבוצות חברתיות שהשירות מתאים למערך המוטיבציות שלהן – קבוצות המעמד הבינוני-נמוך, שהחלופות שלהן בשוק העבודה מוגבלות יותר, קבוצות לאומניות, בעיקר דתיות ואסלאמופוביות (דוגמת חלקים ממהגרי ברית המועצות), שהמשימה הצבאית מתאימה לערכיהן האידיאולוגיים, וקבוצות שעדיין תופסות את הצבא כמכשיר לרכישת אזרחות מועדפת, כגון נשים מקבוצות הפריפריה ומהגרים, כולל מהגרי עבודה. כך תגבר ההזדהות של המשרתים/ות עם המשימה הצבאית ויקטן הפוטנציאל להתנגדות לדרך הצבאית, התנגדות היכולה לצמוח מתוך שורות הצבא ומן הקבוצות החברתיות המזינות אותו.
2. מודל התנדבותי מעודד 'יציאה' של אלה שאינם מזדהים עם המשימה הצבאית, בעוד מודל הבנוי על אכיפת המדינה מקשה על יציאה, ולכן מעודד 'קול' בדמות מחאה, משמתעוררת בקרב הקבוצות המזינות את הצבא התנגדות לדרך הצבאית או למחירה (ראו: Levy, 2017a).
3. שירות מקצועי מאריך את תקופת השירות, וכך מגביר את החברות הצבאי, ומחליש בחלק מהמקרים, את הסימביזה הממתנת של המגויסים עם החברה האזרחית.
4. השליטה של הקהילה הפוליטית על הצבא תיחלש, בעיקר בשל הפחתת העניין שיגלו בו הקבוצות החברתיות המבוססות. לכאורה, הרחקת הקבוצות המבוססות מהצבא מגבירה את נכונותן לבקר אותו, שהרי הן עוברות תהליך של דה-מיליטריזציה, אך הניסיון המערבי מלמד שהתוצאה הפוכה: הצבא, שחיבורו עם הקבוצות המבוססות מוחלש, נעשה מבודד יותר מתביעות חברתיות, שכן כל עוד הוא אינו מסכן במישרין את האינטרס של הקבוצות המבוססות, הן מאבדות עניין בנעשה בו. הן ממוקדות יותר בעניינים המעסיקים אותן, דוגמת צריכת משאביו של הצבא (כקבוצות שנטל המס שלהן גבוה) או התנהלות הצבא בעניינים הנוגעים לזכויות אדם ואזרח. יתר על כן, גיוס התנדבותי מחליש את אחריות הקולקטיב החברתי כלפי החיילים, ולכן גם את העניין שלו בהם, שהרי הם נתפסים כמי שמשרתים מתוך בחירה אישית, ולא מכוח אכיפה מחייבת של המדינה.
5. המעבר לצבא מתנדבים כרוך מטבעו בצמצום הצבא ובטכנולוגיזציה, שכן המעבר מייקר את עלות הגיוס, ולכן מגביר לחצים להקטנת הצבא, שאחת הדרכים למימושה היא באמצעות המרת כוח אדם בטכנולוגיה, לרבות רובוטיקה. הטכנולוגיזציה מגבירה את הנטייה הלוחמנית בארבע צורות: א) היא מאפשרת לפרוס כוחות במהירות, באופן המצמצם את הצורך במיקוח פוליטי. כך למשל התרחש כבר במלחמת לבנון השנייה, שאליה יצאה ישראל תוך שעות ספורות מן הרגע שנחטפו בו חיילי המילואים בגבול, בהסתמכה על חיל האוויר. ב) מתגבר הניכור בין הלוחם ובין קורבנו, עד כי הפצצת בית מגורים מתקבלת כ"מכה קלה בכנף

[המטוס]”, כפי שהעיד מפקד חיל האוויר דן חלוץ במהלך האינתיפאדה השנייה. כך נחלש הפוטנציאל להתנגדות פוליטית מִפִּית להפעלת כוח. גוברת היכולת להעברת סיכון (risk transfer) מהחייילים לאוכלוסיית האויב על ידי שימוש ב'אש מנגד', באופן אשר פוגע באזרחי אויב (כפי שנהגה ישראל ב"עופרת יצוקה" וב"צוק איתן"), ושוב – נחלש הפוטנציאל להתנגדות פוליטית מִפִּית לשימוש בכוח, התנגדות שיכולה להיות מזנת מרגישות לחללים. (ד) בזכות השימוש בנשק מדויק, המבחין בין לוחמי אויב לאזרחי אויב, גוברת ההעזה של הצבא לפעול באזורים אורבניים, אלא שהתוצאה המצטברת היא הגברת סיכונם של אזרחי אויב.

6. מתחולל שינוי במערכת היחסים בין המגויס למדינה, שינוי שמהותו מעבר ממערכת רפובליקנית למערכת חוזית. להגברת השימוש בתמריצים כספיים אפקט מורכב, שאחד מהיבטיו הוא האפשרות שהוא מספק לצבא לווסת את שיעורי הגיוס ואת איכות המגויסים באמצעות תמריצים כספיים, כפי שעשה הממשל האמריקאי בשיאו של המשבר בעיראק כדי לאייש את המכסות. פעולה כזו מצמצמת את הצורך של ההנהגה לבסס את הלגיטימציה של השימוש בכוח ולהידבר בדרכים עקיפות עם הרשתות החברתיות השולחות את צעיריהן לצבא. אקונומיזציה של כוח האדם הצבאי יכולה לעודד גם את הגברת השימוש בשירותים של מיקור חוץ, כפי שהניסיון הבין-לאומי מלמד, בכללו הניסיון בישראל.

7. מתחוללת מיליטריזציה של השיח הציבורי. פרדוקסלית, המעבר לצבא מווסת-שוק מעודד ולא מחליש את השיח המיליטריסטי. גלוריפיקציה של הצבא מסייעת לשווק אותו למגויסים פוטנציאליים תוך פיזורו של דמות הלוחם כמי שמגשים את האזרחות התקנית וניצב מעל מי שאינם משרתים. יתר על כן, לצבא ולהנהגה הפוליטית עניין לחזק את המוטיבציה הפטריוטית כדרך להקטנת הצורך להשתמש בתגמולים כספיים כדי למלא את השורות.

לסיכום, המעבר לגיוס התנדבותי ירחיב לאורך זמן את מרחב הפעולה של הצבא ושל מפעיליו הפוליטיים, ויקל את פריסתו במשימות שבנסיבות אחרות היו שנויות במחלוקת, אך לא משנחלש העניין של המעמד הבינוני-חילוני לרסן באופן פעיל את הצבא. זהו צבא ללא סרבנים משמאל וגם לא רבים מימין, צבא שקשה יחסית לבקר את הנעשה ביחידותיו ללא "שוברים שתקה" וגופים דומים, צבא עם היקף נמוך של כוחות מילואים, שלא ימלאו כיכרות לאחר שירות מתסכל, צבא היכול לנהל מלחמות קטנות וממושכות כל עוד אינן מעיקות על הקבוצות המבוססות.

התוצאה היא הגברת הא-סימטריה בהתמודדות בין מיליטריזציה לדה-מיליטריזציה. לקבוצות נשאות המיליטריזציה עניין בתוקפנות צבאית ההולמת את ערכיהן ומעצימה את הצבא, שהן רואות בו כלי חשוב למימוש האינטרסים שלהן. ככל שהעלויות של תוקפנות כזו יורדות, כך קטנה התשתית להיווצרות קואליציית-נגד של נשאי הדה-מיליטריזציה.

עלויות הסכסוך ימשיכו לרדת גם בתחום הכלכלי בהינתן המשך העלייה

בתל"ג והתייעלות הצבא מצד אחד, ומנגד – ציפייתו של המעמד הבינוני להעברת משאבים מצריכה ציבורית לפרטית תוך הקטנת נטל המס. כאמור, זוהי המגמה מזה כשלושים שנה, ואין לנו יסוד להניח שתשתנה.

עלויות הסכסוך יקטנו גם לאור היכולת של ישראל לבנות חומה מנטלית בין הנעשה בשטחה ובין הנעשה בגדה וברצועה. בהדרגה, עם הסלמתה של האינתיפאדה השנייה, הוצגה המציאות החדשה כמלחמה המחייבת הכרעה צבאית של הרשות הפלסטינית. קביעתו של סגן הרמטכ"ל, ובהמשך הרמטכ"ל, משה יעלון, שהמטרה היא 'צריבת התודעה' של הפלסטינים כדי להרתיע אותם משימוש בכוח בעתיד, הייתה חלק מתפיסה זו, המעמידה במרכזה את השימוש בכוח. החתירה 'לצריבת תודעה' קיפלה בתוכה את הלגיטימיות לפגוע בחברה הפלסטינית האזרחית ובתשתיותיה הכלכליות, ולא רק בתשתית הצבאית, כדרך להפעיל לחץ על ההנהגה הפלסטינית. היא גם ביטאה את ההכרה כי נדרש מאמץ ממושך ולא עוד הכרעה מהירה. מכך נגזרה הלגיטימיות להפעלתו של כוח צבאי לא מידתי ולא ממוקד, לגיטימיות שהשתרשה בדעת הקהל הישראלית.

בהדרגה סוטה ישראל מדוקטרינה זו. היא מגביהה את החומות המפרידות בינה ובין הפלסטינים – גדר הפרדה לאורך הגבול עם הגדה; "כיפת ברזל" היוצרת גבול אווירי אפקטיבי בין ישראל לעזה, והשלמתו במכשול הקרקעי הנבנה בגבול זה כדי לנטרל את מנהרות החמאס; ומערכות "שרביט קסמים" ו"קלע דוד", היוצרות הגנה אווירית מפני הטילים והרקטות שבידי חיזבאללה בלבנון ובסוריה. מאמץ הגנתי זה מגלם בתוכו ויתור על מאמץ צבאי לצרוב את התודעה. זהו שיח המוותר למעשה על דיאלוג כלשהו עם הצד השני לטובת פעולה טכנולוגית המשתקת את יכולותיו. אם 'צריבת תודעה' הכירה במשתמע באפשרות לדיאלוג עם הפלסטינים לאחר ש'תיצרבו תודעתם' כראוי, הרי שבניית החומות מוותרת על דיאלוג שכזה. לצד ההיגיון ההגנתי הטמון בפרויקטים אלה, הפוליטיקה האזרחית אינה נמהלת עוד בחשיבה הצבאית או מואפלת על ידיה, היא פשוט נעלמת. ישראל יכולה להתנהל במנותק מהתמודדות עם השלכות התנהלותה על הצד הפלסטיני, שכן גם אם ימשיך להתנגד לישראל, ייחסמו הרקטות שהוא יורה על ידי "כיפת ברזל", ייעצרו מפגעי על ידי החומה המפרידה בין חלק מהגדה לישראל, ויבלמו מנהרותיו על ידי המכשול התת-קרקעי הנבנה בגבול ישראל-עזה. כל זאת, כמובן, בהנחה שגם אם יפתחו העזתים אמצעי לחימה חדש, תמצא ישראל את הדרך להודפו. כך שגם מהיבט זה, עלויות הניהול של הסכסוך מתמתנות.

משתנה נוסף המקרין על הפחתת עלויות הסכסוך הוא התעשייה הביטחונית. בנייתוח התהליך המתמשך של התעצמות התעשיות בולטות שתי מגמות: 1. גידול שיטתי בהיקף היצוא הביטחוני, המשולב בפתיחת שווקים חדשים (דוגמת המזרח הרחוק ואירופה). 2. גיוון המוצרים המיוצאים, כך שהוא מתרחב מיצוא נשק מסורתי למוצרי הייטק, שהצבא, ובפרט יחידותיו הטכנולוגיות, הם מעבדה לפיתוחם. בתוך כך מתפתחת גם המרה של מוצרים שפותחו לצורך בטחוני לצרכים אזרחיים, כגון תוכנת הניווט של waze או פיתוח מוצרי סייבר, רובוטיקה ואופטיקה, שלהם

שימוש אזרחי רחב (Behar, 2016; Retting & Rosner, 2017; Sheffer & Barak, 2013: 32; Valiathan, 2016) בכך טמון פוטנציאל להמשך הפחתת עלויות התחזוק של הסכסוך: ככל שהוא משיא תועלת כלכלית לישראל, לא רק מתפנים משאבים להשקעה במחקר ובפיתוח ביטחוניים, אלא שיכולים גם להתפתח מנגנונים שבמסגרתם יישא השוק בחלק מעלויות המחקר והפיתוח בשיתוף עם המדינה (ודאי במסגרת הפרדיגמה של משטר כלכלי ניאו-ליברלי). בה בעת, בעלי עניין כלכליים משפיעים בעקיפין על קבלת החלטות באמצעות 'רשתות מדיניות', כפי שהמשיגו שפר וברק (שם), רשתות שמסייעות להטות את החשיבה לכיוון הצבאי.

סיכום

היווצרות מנגנונים המאפשרים תחזוק דל-עלויות של הסכסוך מבטיחה לאורך זמן שלא תיווצר קואליציה של כוחות בעלי עניין בשינוי המדיניות המדינית-צבאית באמצעות הצמחתו של שיח חדש, שיח שבעיקר המעמד הבינוני-חילוני בדרגי הביניים ומעלה יכול לקדם. בה בעת, קואליציה של בעלי עניין ואחיזה בצבא הלוחמני ובמפעל ההתנחלויות פועלת לשמר את הסכסוך. לכן, שינוי אלקטורלי, אם יתרחש בעתיד, יחולל שינוי מוגבל, כיוון שכל ממשלת מרכז-שמאל תיאלץ להתמודד עם קואליציית כוח ימנית ודתית, שעוצמתה עולה על זו של הכוחות שמייצגת ממשלה שכזו. המפתח אפוא אינו בשינוי אלקטורלי, אלא בשינוי במאזן העוצמה הפנים-ישראלי, שיעודד חתירה לשינוי.

נזכיר כי שלושה תנאים, בדרך כלל מצטברים, יכולים לעורר תפנית המייקרת את הסכסוך ומעודדת פעולה אינטנסיבית לסימו: האמרת עלויות התחזוק של הסכסוך כתוצאה מלחץ חיצוני או ממחיר פנימי; מיצוי דרכי הפעולה הצבאיות; וגיבוש חלופה מדינית מעוררת אמון. כיצד יכולים להתפתח תנאים כאלה בעתיד?

התנאי הראשון והמרכזי הוא כאמור האמרת עלויות. האמרת עלויות פנימיות יכולה להתפתח ממספר מצבים:

1. הפלסטינים ינקטו שיטות שונות שיתישו את הצד הישראלי, מבלי שיהיה לישראל מענה טכנולוגי הולם. לדוגמה, פרוץ אינתיפאדה שלישית בגדה במתכונת לא אלימה, הדומה לאינתיפאדה הראשונה (למשל, עם צעדות ענק לעבר שטח ישראל), או התחדשות האינתיפאדה השנייה. עם זאת, תרחיש כזה יכול לייצר תגובה הפוכה, תגובה של הקצנה, כפי שעוררה האינתיפאדה השנייה. במצב זה הסיכוי להתפכחות ישראלית טמון בקיומה של אופציה מדינית מעוררת אמון, אופציה שלא התהוותה עת פרצה האינתיפאדה השנייה לאחר מה שהצטייר כקריסת הדיאלוג לשלום.

2. קריסת הרשות הפלסטינית. קריסתה תחייב את ישראל לקבל אחריות על חיי הפלסטינים ולהגן על ההתנחלויות ללא מיקור החוץ הפלסטיני, ותוך כדי לחימה במיליציות חמושות. סיטואציה זו עלולה לעלות

לישראל בהרוגים רבים, ולעודד חשיבה מחודשת על חלופות שיִיחיו את הריבונות הפלסטינית בנסיבות שבהן אין לישראל מענה צבאי. יש לזכור כי עלייה חדה במספר ההרוגים בצד הישראלי, גם בנסיבות מקריות, מעודדת ביקורת. כך חולל אסון המסוקים בשנת 1996 את הקמת התנועה "ארבע אימהות", שמילאה תפקיד בהחלטה על הסגת הצבא מלבנון בשנת 2000. בדומה לכך, אירועי הפגיעה בנגמ"שים על ציר פילדלפי בעזה באפריל-מאי 2004 מילאו תפקיד בהזנת הלכי רוח ביקורתיים על שהיית הצבא באזור זה, ואלה תרמו להתנתקות בשנת 2005.

3. התפנית יכולה לבוא גם מהתנגשות עם חיזבאללה, שבה יפגעו בעורף הישראלי מאות טילים ורקטות שיסבו לו נזק כבד, או ממהלך ישראלי אינטנסיבי נגד אירן, או אף עקב ירי טילים אינטנסיבי של הפלסטינים על העיר תל אביב, מעוז המעמד הבינוני הישראלי. התשתית ישראל יכולה לפתוח בפני המעצמות נתיב לקידום שיחות מדיניות על מתווה שלום כולל, תוך מינוף הנכונות הנמוכה של קבוצות הכוח בישראל להקרבה לאורך זמן.

האמרת עלויות חיצוניות יכולה להתפתח מהתערבות בין-לאומית, שיכולה להביא לכך בנסיבות שבהן יוטלו הגבלות מסחר, ייפגע הסיוע האמריקאי, יוגבלו חוזים או יינקטו צעדים אחרים שלהם משמעות כלכלית. פגיעה כלכלית מהותית בקבוצות המבוססות יכולה לחולל חשיבה ביקורתית נגד מדיניות הניזונה מפריזמה צבאית נוקשה. בה בעת, גם אם קבוצות ממדרג חברתי נמוך ייפגעו יותר, כפי שאירע כתוצאה מהסלמת האינתיפאדה השנייה, עדיין רמת התמיכה בגישה כוחנית ובאפקטים הנלווים לה (כמו סטטוס חברתי) מוצקה מכדי שקבוצות אלה יגבשו זיקה סיבתית בין מצבן ובין הסכסוך באופן המוביל למסקנה שיש לשנות מדיניות. נהפוך הוא, יכולה להתפתח הקצנה נוספת, כפי שחוללה האינתיפאדה השנייה.

התערבות חיצונית יכולה להתפתח מחמישה כוחות הינע עיקריים:

1. הבשלה הדרגתית של ביקורת נגד מדיניותה של ממשלת ישראל, כפי שמסתמן בעשור השני של שנות האלפיים. ביקורת כזו תגבר ככל שתתעצם הדילמה בין הקמת מדינה פלסטינית ובין פתרון מדינה אחת. סביר להניח שלחץ לפתרון מדינה אחת יטה בישראל את הכף להיפרדות.

2. אגרסיביות דיפלומטית של הצד הערבי, שתגביר מאוד את הלגיטימיות הבין-לאומית שלו על חשבון זו של ישראל.

3. מלחמה ממושכת/התשה ללא פתרון צבאי, כאמור למעלה.

4. 'תסמונת כפר כנא' – באפריל 1996, בעת מבצע "ענבי זעם" בדרום לבנון, חילץ הצבא כוח שנורתה לעברו אש מדויקת מכפר כנא שבדרום לבנון. לצורך החילוץ אושר ירי מסיבי נגד מקור הירי, הגם שהיה זה מתקן של האו"ם ששימש מקלט לפליטים לבנונים. הֶרֶג עשרות הלבנוניים חולל לחץ בין-לאומי על ישראל לסיים את המבצע תוך זמן קצר. המסקנה

היא שהפעלת-יתר של כוח, הגובה מספר גבוה של חללים אזרחיים, לבנוניים או פלסטיניים, בנסיבות שישראל תתקשה להצדיקן – מעוררת את ההתנגדות לפגיעה באזרחים בעת פעולות איבה, התנגדות הטמונה בתרבות מדינות המערב שלאחר מלחמת וייטנאם. ככל שיפעל הצבא בצורה פחות זהירה, כך הוא עשוי לעורר דה-לגיטימציה ליכולתו להשתמש בכוח, לרבות דה-לגיטימציה ליכולתו לתחזק פריסה צבאית המעודדת שימוש בכוח, דוגמת השליטה הישירה בגדה המערבית.

5. העצמת החקיקה האנטי-דמוקרטית בישראל תגביר את הביקורת הבין-לאומית כלפיה ותחליש את מעמדה המוסרי של ישראל גם בעיני חלקים בפזורה היהודית. התוצאה עשויה להסיר חסם נוסף מפני הפעלת לחץ על ישראל, כשם שהיא יכולה לעודד את התנגדות המעמד הבינוני-חילוני למדיניות כוחנית, ככל שזה יפנים את הפגיעה שחקיקה כזו מסבה לו. צידה האחר של משוואה זו הוא, שהמרכז הישראלי מציע דבקות בדמוקרטיה הליברלית באופן המחליש את עוינות המערב, אך אינו מציע דרך נחרצת לסיום הסכסוך. לפיכך, חזרתו לשלטון עשויה לקבע את המצב ולא לשנותו.

מכאן עולה שפעולה לא מאוזנת של הממשלה, דוגמת תוקפנות יתר או פגיעה יתרה באזרחים פלסטיניים ולבנוניים, יכולה לחולל את אחת ההתפתחויות שנקובות לעיל.

עמדתו של הצבא יכולה להיות מושפעת מהגורמים הבאים:

1. השינוי ההדרגתי בהרכבו ירחיב, כאמור למעלה, את חופש הפעולה של מפקדי הצבא ליזום ולבצע פעולות שבעבר נתקלו בהתנגדות מהמרכז-שמאל, עת הזינו קבוצותיו את שורות הצבא.

2. בה בעת, שינוי זה יקשה על פינוי התנחלויות בגדה, אם זה יהיה המחיר שיידרש להסכם מדיני עם הפלסטינים. שיעור גבוה של חיילים חובשי כיפה ביחידות העשויות להיות מעורבות בפינוי יכול את ידי הצבא מחשש לסרבנות רחבת היקף. האנלוגיה לפינוי המהיר והיעיל של יישובי גוש קטיף בשנת 2005 אינה הולמת את המציאות של הגדה, שנים רבות לאחר מכן. יהיה בכך כדי להרתיע את הדרג המדיני ואת הצבא מביצוע מהלך העשוי לפגוע קשות בלכידותו הפנימית של הצבא לניתוח מפורט (ראו: לוי, 2015א: 238–247).

3. השתקפות הדרגתית של השינוי החברתי בהרכבו של הפיקוד הבכיר, כך שבעתיד הוא צפוי להיות ניצי יותר מההרכב של פוסט-האינתיפאדה השנייה. עוד סביר שיעורם של מפקדים בכירים חובשי כיפה מקרב בוגרי המכינות הדתיות והישיבות הגבוהות. גם אם נכון להניח שעם ההתקדמות בסולם הדרגות נחלשת זיקת הקצינים הדתיים לרבנים, הרי שמסה קריטית של קצינים בכירים במטכ"ל יכולה להזין יחסים לעומתיים עם הדרג הפוליטי במצבים שבהם ירצה האחרון לקדם סדר יום של ריסון צבאי. דפוס כזה שרר בין המטכ"ל של שאול מופז

ובין ממשלות אהוד ברק ואף זו של אריאל שרון במהלך האינתיפאדה השנייה (Levy, 2013). יתר על כן, אתגור הצבא על ידי הקואליציה האתנו-לאומית (בדומה למה שהתרחש בפרשת אזריה) יכול להביא אותו לאורך זמן להתאים את דפוסי פעולתו ותרבותו כך שיצומצם הפער בין הקואליציה הזו לצבא, מה שיגביר עוד יותר לחצים לעומתיים עם ממשלה מתונה.

4. יותר משצבאות נוטים לשימוש בכוח, הם קנאים למעמדם, כך מלמדת התיאוריה של יחסי צבא-פוליטיקה בעידן הפוסט-מודרני. לכן, במצבים שבהם הדרג הפוליטי מוביל למערכות צבאיות שלא ניתן לנצח בהן, מִסכן את יוקרתם ואף את משאביהם – הצבאות נוטים לא אחת לרסן את הדרג הפוליטי, ולא להיפך. על רקע זה ניתן להבין למשל, את נטייתו של הצבא בפיקוד גדי אייזנקוט לרסן את הלחצים הפוליטיים לפעול באגרסיביות רבה בגדה המערבית בעת פרוץ אינתיפאדת הסכינים בשנת 2015 (Levy, 2016). נזכיר עוד כי הצבא מילא תפקיד מרסן כשדחה להוצאת הכוחות מלבנון בשנת 1985, וכן בהובלת תהליך אוסלו גם מול הסתייגותו של ראש הממשלה נתניהו בכהונתו הראשונה.

בנסיבות אלה סביר להניח שהאמרת עלויות התחזוק של הסכסוך יכולה להביא גם את הצבא לתמוך בפתרון מדיני, ככל שיגבש מסקנה שהוא ממצה את ארסנל האמצעים הצבאיים, בעודו מאבד לגיטימיות בקרב קבוצות הכוח החברתיות בישראל.

המלצות בתחום המדיניות

מהניתוח ניתן לחלץ מספר המלצות מדיניות, כמפורט:

1. יש לשמור על כוחו של מחנה המרכז-שמאל בישראל. אומנם בנסיבות הנוכחיות אין בכוחו לחולל תפנית, וכאמור גם שינוי בהרכב הממשלה לא יבטיח תפנית, אך בהינתן התפתחויות המממשות את התנאים שלמעלה, יש צורך במחנה מרכז-שמאל חזק היכול לתווך לדעת הקהל בישראל את ההתפתחויות ואת הצעדים הנדרשים הנובעים מהן.
2. יש להגביר את פעולות ארגוני השמאל בקרב החלקים ה'רכים' יותר של הימין הדתי-לאומני, הממוקמים מתחתית המעמד הבינוני ומטה. פעולה כזו צריכה להידרש לשם הבהרה שיטתית של הזיקה בין הסכסוך ובין המחירים שמשלמות קבוצות אלה. נהיית המרכז וחלקים מהשמאל אחר גישות ניאו-ליברליות הקשתה על היכולת להמחיש את הזיקה הזו שבין הסכסוך ובין אי-שוויון חברתי.
3. פעולות 1-2 מצדיקות שיתוף פעולה של השמאל עם החלקים הפרגמטיים של פורשי הצבא ושל פורשי מנגנוני הביטחון האזרחיים. לאלה חשיבות מפתח כסוכני לגיטימציה של פתרונות שלום עתידיים.
4. יש לחזק את שיתוף הפעולה היהודי-ערבי לקידום פתרונות מדיניים.

הדבר מחייב הסרת חסמים לשיתוף פעולה שכזה בשני הצדדים. נזכיר כי התמיכה מבחוץ של המפלגות הערביות בקואליציית רבין הייתה מפתח לגיבוש רוב פרלמנטרי שתמך בהסכמי אוסלו.

5. יש לקרוא לשמאל לגלות מחדש עניין בנעשה בצבא. תהליכים המתנהלים 'מתחת לרדאר' הציבורי ומשנים את מודל הגיוס – סופם שיביאו לביטול גיוס החובה ולמיליטריזציה מחודשת, כאמור למעלה. עניין בצבא אינו מצטמצם רק למעקב אחר הנעשה בו ולהעלאת סוגיות לסדר היום הציבורי, אלא גם התגייסות אליו. הסדרי פטור מצפוניים למיניהם ראויים בהחלט למאבק, אך אין בהם כדי לשחרר קבוצות נרחבות מנשיאה בעול השליטה בשטחים כמפתח להאצת התנגדותם והתנגדות הרשתות החברתיות המזינות אותם.

6. יש להגביר את פעילותם של ארגוני השלום וארגוני זכויות האדם בישראל ובדעת הקהל של החברות המערביות. בלחציהן של חברות אלה טמון המפתח להגברת ההכרה בעלויות הסכסוך, וכך לעורר שינוי. מובן שעל פעולה כזו להיות מוגבלת, לבל תשמוט את בסיס הלגיטימיות שלה מִבֵּית, תהליך המתרחש ככל שהיא מתרחבת לתמיכה בהעמדת קציני צבא לדין בין-לאומי או לתמיכה בחרם גורף על ישראל.

רשימת המקורות

- אורן עידו ודניאל בר-טל (2018). מחירים כלכליים. בתוך: דניאל בר-טל (עורך), כמה זה עולה לנו הסכסוך הזה? מחירים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני בחברה הישראלית, עמ' 42–48. ירושלים: כרמלים הוצאה לאור.
- אמיר מירב והגר קוטף (2015). נורמלי. מפתח – כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית 9, 111–132.
- זוסמן, פנחס (1983). מדוע כה קשה עול הבטחון בישראל, בתוך אלוף הראבן, האמנם קשה להיות ישראלי? היבטים ערכיים והשוואתיים. ירושלים: הוצאת מוסד ון ליה.
- חדה, ששון (2009). צבא חובה מול צבא מקצועי: השפעת שיטת הגיוס על העוצמה הצבאית של מדינת ישראל. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". אוניברסיטת תל אביב.
- חדה, ששון (2017). רכבת הרים בתקציב. מערכות 471, 17–21.
- לוי, יגיל (2010). מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאות. ירושלים: ספריית אשכולות והוצאת מאגנס.
- לוי, יגיל (2011). הפוליטיקה של צבא מתנדבים. הוצג במסגרת הסימולציה - מודל גיוס אחר. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה בישראל. דצמבר, 2011. <http://www.israel-sociology.org.il/uploadimages/pdf.4/>
- לוי, יגיל (2015א). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. תל אביב: עם עובד וספריית ספיר.
- לוי, יגיל (2015ב). "צבא העם" נגד גיוס החובה. משפט וצבא 21(א), 309–340.
- לוי, יגיל (2017). צה"ל – צבא השיטור, בתוך: ישי מנוחין (עורך), 50 מושגים, עדויות וייצוגים של כיבוש, עמ' 159–). מבשרת ציון: ספרי נובמבר.
- ממד"ה (2011). עמדות מפקדים ומשרתי מילואים בדרג א' 2011. <http://portal.knesset.gov.il/Com4bitachon/he-IL/CommitteeHistory.24052011.htm>
- Amit, Hagai (2018). The Israeli Army's Big Windfall — Massive Cuts in Reserve Duty. *Ha'aretz.com*, October 29, 2018. <https://www.haaretz.com/israel-news/business/premium-the-army-s-big-windfall-massive-cuts-in-reserve-duty-1.6601182>.
- Arian, Asher, Nir Atmor, & Yael Hadar (2007). *Auditing Israeli Democracy – 2007: Cohesion in a Divided Society*. Jerusalem: Israel Democracy Institute.
- Behar, Richard. (2016). Inside Israel's Secret Startup Machine. *Forbes*, 11 May, <https://www.forbes.com/sites/richardbehar/2016/05/11/inside-israels-secret-startup-machine/#43973ffd1a51>, retrieved 4 may, 2018.
- Ben-Eliezer, Uri (2012). *Old Conflict, New War: Israel's Politics toward the Palestinians*. New York: Palgrave Macmillan.
- Börjesson, Lena, Mattias Höjer, Karl-Henrik Dreborg, Tomas Ekvall & Göran Finnveden (2006). Scenario Types and Techniques: To-

wards a User's Guide. *Futures*, 38(7), 723-739.

- Brender, Adi (2007). If You Want to Cut, Cut, Don't Talk: The Role of Formal Targets in Israel's Fiscal Consolidation Efforts 1985–2007. Jerusalem: Bank of Israel, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2004374, retrieved 5 May, 2018.
- Chermack, Thomas J. (2011). *Scenario Planning in Organizations: How to Create, Use, and Assess Scenarios*. San Francisco, CA: Berrett-Koehler Publishers.
- Dogan, Mattei & John Higley (1998). Elites, Crises, and Regimes in Comparative Analysis. In: Mattei Dogan and John Higley (eds.) *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham, MD: Rowan and Littlefield, pp. 8–9.
- Grinberg, Lev, Luis (2010). *Politics and Violence in Israel/Palestine: Democracy versus Military Rule*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Hermann, Tamar S. (2009). *The Israeli Peace Movement: A Shattered Dream*. New York: Cambridge University Press.
- Hermann, Tamar, Gilad Be'ery, Ella Heller, Chanan Cohen, Yuval Leberl, Hanan Mozes & Kalman Neuman (2014). *The National-Religious Sector in Israel 2014*. Jerusalem: Israel Democracy Institute.
- Jamal, Amal (2007). Strategies of Minority Struggle for Equality in Ethnic States: Arab Politics in Israel. *Citizenship Studies* (3), 263–282.
- Kimmerling, Baruch (1993). Patterns of Militarism in Israel. *European Journal of Sociology* 34(2), 196–223.
- Lake, David A. (1992). Powerful Pacifists: Democratic States and War. *American Political Science Review* 86(1), 24–37.
- Levy, Yagil (2007). *Israel's Materialist Militarism*. Madison, MD: Rowman & Littlefield/ Lexington Books.
- Levy, Yagil (2011). The Decline of the Reservist Army. *Military and Strategic Affairs* 3(3), 63–74.
- Levy, Yagil (2013). Military Contrarianism in Israel: Room for Opposition by the Chief of Staff to Politicians. *Military and Strategic Affairs* 5(2), 39–60.
- Levy, Yagil (2016). The Real Reasons for the IDF's Break with Netanyahu. *Foreign Affairs*. 9 June.
- Levy, Yagil (2017a). Control from Within: How Soldiers Control the Military. *European Journal of International Relations* 23(1), 192–216.
- Levy, Yagil (2017b). The Gaza Fighting: Did Israel Shift Risk from Its

Soldiers to Civilians? *Middle East Policy* 24 (3), 117–132.

- Michael, Kobi (2007). The Dilemma behind the Classical Dilemma of Civil-Military Relations: The “Discourse Space” Model and the Israeli Case during the Oslo Process. *Armed Forces & Society* 33 (4), 518–546.
- Peri, Yoram (2006). *Generals in the Cabinet Room: How the Military Shapes Israeli Policy*. Washington, DC: U.S. Institute of Peace Press.
- Ram, Uri (2008). Why Secularism Fails? Secular Nationalism and Religious Revivalism in Israel. *International Journal of Politics, Culture, and Society* 21(1-4), 57–73
- Rettig, Elai & Yotam Rosner (2017). Europe’s Challenges Open the Market for Israel’s Arms Industry, *INSS Insight No. 965*. <http://www.inss.org.il/publication/europes-challenges-open-market-israels-arms-industry/>, retrieved 1 May, 2018.
- Rolnik, Guy (2014). Does Israel Have a ‘Security Network’ That’s Foiling Peace? *Haaretz.com*, January 6, <https://www.haaretz.com/israel-news/business/premium-does-israel-have-a-security-network-that-s-foiling-peace-1.5308323>, retrieved 4 May, 2018.
- Schwartz, Peter (1996). *The Art of the Long View: Paths to Strategic Insight for Yourself and Your Company*. New York: Crown Business.
- Shafir, Gershon, & Yoav Peled (2002). *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sheffer, Gabi & Oren Barak (2013). *Israel’s Security Networks: A Theoretical and Comparative Perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Swirski, Shlomo & Noga Dagan-Buzaglo (2017). *The Occupation: Who Pays the Price?* Tel-Aviv: Adva Center.
- Valiathan, Vishakh K. (2016). Defence Research and Development (R&D) in Israel: An Overview. *ISSSP Reflections No. 48*, <http://isssp.in/defence-research-and-development-rd-in-israel-an-overview/>, retrieved 3 May, 2018.
- Van der Heijden, Kees (2005) *Scenarios: The Art of Strategic Conversation*. Chichester, UK: John Wiley & Sons.
- Yaar, Ephraim, & Tamar Hermann (2015). The Peace Index: July 2015. <http://www.peaceindex.org/indexMonthEng.aspx?num=295&monthname=July>, retrieved 5 May, 2018.

